Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
Available online at : www.shisrrj.com
OPEN ACCESS
© 2024 SHISRRJ | Volume 7 | Issue 2
ISSN : 2581-6306
doi : https://doi.org/10.32628/SHISRRJ

भारतीयसमाजपरिपेक्ष्ये वर्तमानसामाजिकप्राथमिकता

लक्ष्मणेन्द्रः
शोधच्छात्रः, शिक्षाशास्त्र विभागः, श्रीलालबहादुर शास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विश्वविद्यालयः, नवदेहली
डॉ. तमन्नाकौशल
सहायक प्राध्यापक, शिक्षाशास्त्र विभागः, श्रीलालबहादुर शास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विश्वविद्यालयः, नवदेहली

Article Info

Article History
Received : 03 April 2024
Published : 16 April 2024

Publication Issue :
March-April-2024
Volume 7, Issue 2

Page Number : 42-48

भूमिका - मनुष्यात् श्रेष्ठः कश्चित् लोके नास्ति, तस्य श्रेष्ठत्वस्य कारणं तस्य ज्ञानम् एव । ज्ञानेन एव मुक्तिः सम्भवति, तस्य हिताय मनुष्यः स्वज्ञानस्य आधारेण समाजं निर्मितवान् । मनुष्यः अस्मिन् संसारे एकः एव जीवितुं न शक्नोति । अतः सः समाजस्य निर्माणं कृतवान् । यदि प्राचीनभारतीयसमाजं पश्यामः तर्हि ऋग्वेदस्य अस्य मन्त्रस्य **एकोऽहं बहुस्याम** इति आधारेण समाजस्य निर्माणम् अवगन्तुं शक्यते । मनुष्यस्य परमं लक्ष्यं कल्याणार्थं बौद्धिकविकासः भवेत् । प्राचीनकालस्य वर्ण–व्यवस्था सामाजिकसङ्घटनस्य आधारः आसीत् । मानवजीवनस्य चतुर्णां मुख्यानाम् आवश्यकतानां पूर्तये प्राचीनभारतीयसमाजस्य निर्माणं जातम् - ज्ञानं, रक्षणं, धनं, सेवा च।

मुख्यशब्दौ – समाजः, सामाजिकप्राथमिकता।

प्राचीनभारतीयसमाजः – प्राचीनभारतीयसमाजः वर्णाश्रमव्यवस्थायाः आधारेण आसीत् । समाजस्य निर्माणम् ऋग्वेदस्य अस्मात् मन्त्रात् अवगन्तुं शक्यते । तथा च ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य, वैश्यस्य, शूद्रस्य उत्पत्तिः ऋग्वेदस्य विराट्पुरुषपरमपुरुषात् व्याख्याता अस्ति ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृत ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ।। ऋग्वेद, 10/90/12

अस्य परमात्मनः मुखात् ब्राह्मणाः जाताः इत्यर्थः; भुजेभ्यः क्षत्रियः उत्पन्नाः; ऊरुभ्यः वैश्याः जायन्ते स्म; शूद्राश्च पादात् जाताः ।

Copyright © 2024 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution **4.0 International License** (CC BY-NC 4.0)

वेदाः अतिशास्त्रीयाः सन्ति, अस्मिन् सन्दर्भे प्राचीनभारतीयसमाजः ईश्वरेण निर्मितः इति वक्तुं शक्यते । श्रीमद्भागवतगीतायां भगवान् श्रीकृष्णः कथयति यत् चतुर्णां वर्णानां निर्माणं मया गुणकर्मणाम् आधारेण कृतम् –

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्त्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ।।श्रीमद्भगवद्गीता, 4/13

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतपः ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ।। श्रीमद्भगवद्गीता

आश्रमव्यवस्था – आश्रमव्यवस्थायाः उद्देश्यं मनुष्यः सामाजिकनियमैः बाध्यः भूत्वा स्वस्य वयसः अनुसारं व्यक्तिगतप्रगतिसम्बद्धानि कार्याणि निर्वहति । आश्रमशब्दस्य मूलं 'श्रम्' यस्य अर्थः उद्योगः । यदि वयं चतुर्णाम् आश्रमाणां मुख्यकर्तव्यं पश्यामः तर्हि सहजतया अवगन्तुं शक्यते यत् ब्रह्माचार्य आश्रमे अध्ययनशीलः श्रमः अपेक्षितः अस्ति : गृहस्थ आश्रमे सृजनात्मकश्रमः आवश्यकः वनप्रस्थानश्रमे तपस्वीश्रमः क्रियते; संन्यासाश्रमे च श्रमः योगसाधनरूपेण क्रियते।

मानवानां कृते समाजः अतीव महत्त्वपूर्णः अस्ति । अतः मनुष्यः सामाजिकः पशुः अस्ति । समाजं सामाजिकसम्पदं च विना मानवव्यक्तित्वस्य सम्यक् विकासः न सम्भवति । सम्यक् मानवविकासाय केचन प्रमुखतत्त्वानि सन्ति, एतानि तत्त्वानि सामाजिकप्राथमिकता इति उच्यन्ते । समाजानुसारं ये वर्तन्ते ते एव सामाजिकाः। एवं एतानि तत्त्वानि सामाजिकतायाः कृते महत्त्वपूर्णानि सन्ति तानि प्रथमं आगच्छन्ति। अन्येषु शब्देषु सामाजिकमानकम् अपि उच्यते ।

सामाजिकप्राथमिकतायाः शाब्दिकार्थाः परिभाषा च – सामाजिकप्राथमिकता इति शब्दः शब्दद्वयेन निर्मितः भवति। सामाजिकः प्राथमिकता च। सामाजिकशब्दस्य उत्पत्तिः समाजशब्दे ठक् प्रत्ययम् अयच्छत् यस्य अर्थः सामाजिकसम्बन्धी अर्थात् 'समाजस्य अनुसारम्' प्रथमः भावना वा धर्मः यः 'समाजस्य' कृते आवश्यकः अस्ति सः सामाजिकप्राथमिकतायाः शाब्दिकः अर्थः अस्ति। सामाजिकचयनस्य सिद्धान्तस्य संस्थापकस्य केनेथ् एरो इत्यस्य मते सामाजिकप्राथमिकता समाजस्य कल्याणाय विकासाय च सर्वैः अभ्यासानां, मानकानां, मानदण्डानां च प्रतिमानानाम् चयनं निर्धारणं च भवति । अब्राहमबर्गसनमहोदयायाः मते – सामाजिकप्राथमिकता समाजस्य कल्याणम् अस्ति। अर्थात् सामाजिकप्राथमिकतानाम् आधारेण समाजस्य विकासः भवति।

सामाजिकप्राथमिकतानां परिचयः – प्राचीनकाले सामाजिकजीवने त्यागस्य भावः आसीत्, त्यागस्य मूलकारणं समाजकल्याणम् आसीत् ।

न त्वहं कामये राज्य न भोगान्नापुनर्भवम् ।

कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम् ।।

न राज्यं न सुखं न पुनर्जन्म कामये। अहं दुःखितजीवानां दुःखात् निवृत्तिम् इच्छामि।

प्राचीनकाले भारते समाजकल्याणस्य प्राथमिकता आसीत् । राजनीतिद्वारा समाजकल्याणस्य अपि सर्वोपरि महत्त्वम् आसीत् । राजा अरन्तदेवः कथयति यत् दुःखितजीवानां दुःखनिवारणं राज्ञां कर्तव्यम् आसीत् । सः स्वस्य आध्यात्मिकजीवने सामाजिकपरोपकारी अपि आसीत्।

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।

ईक्षेतनित्यभावेन भूतेष्विव तदात्मताम् ॥(भागवत पुराणम्3-28-42)

सर्वेषां च भूतानाम् आत्मा अस्ति, सर्वे भूताः आत्मनः एव अस्ति । मनुष्यः सर्वेषु जीवेषु सततम् ईश्वरं पश्येत् । यावत् जनाः सर्वभूतेषु एकमेव तत्त्वम् इति भावः न विकसयन्ति, यावत् तेषां तस्य (तस्य आत्मानः) ज्ञानं न भवति तावत् तेषां सर्वेषां भूतानां कल्याणस्य भावः न भवितुं शक्नोति। पशूनां विकासेन सह समाजस्य विकासः भवति। एवं सर्वेषां विकासः प्राचीनभारतस्य सामाजिकप्राथमिकता आसीत् । **यत्र विश्वं भवति एक नीडं एतत्** विचारः भारते एव जातः ।

औपचारिकरूपेण विंशतिशतके सामाजिकप्राधान्यस्य अध्ययनं कृतम् । प्रारम्भे फ्रांसीसीविद्वान् जीन् डी बोर्डा (1781) निकोलस् कोण्डर्स् (1785) च फ्रांसीसीक्रान्तिकाले औपचारिक अध्ययनस्य अग्रणीः । तौ द्वौ अपि मतदानस्य, बन्धनप्रक्रियायाः च क्षेत्रे कार्यं कुर्वतः । उन्नीसवीं शतके चार्ल्स एन. डॉडसनः, श्रीमती थॉमस हेर् च सामाजिकप्राथमिकतानां क्षेत्रे कार्यं कृतवन्तौ ।

विंशतितमशतके आधुनिकसामाजिकचयनसिद्धान्तस्य उत्तरभागः केनेथ् एरोमहोदयेन विकसितः । सामाजिकचयनस्य एषः आधुनिकः सिद्धान्तः आर्थिकक्षेत्रे, सामाजिकक्षेत्रे, नैतिकक्षेत्रे, निर्वाचनक्षेत्रे च प्रयुक्तः अस्ति । सम्प्रति भारतस्य विश्वप्रसिद्धः अर्थशास्त्रज्ञः अमर्त्यसेनः च सामाजिकप्राथमिकतानां क्षेत्रे कार्यं कुर्वन्ति । सामाजिकपरिचयसिद्धान्तः सामाजिकप्राथमिकतानां निर्धारणाय विद्यते ।

सामाजिकचयनसिद्धान्तः-सामाजिकचयनसिद्धान्तस्य अन्तर्गतं व्यक्तेः सामाजिकमूल्यं महत्त्वपूर्णं भवति । सामाजिकपरिचयसिद्धान्तः सामाजिकस्थित्याधारितं व्यक्तया दत्तं प्राधान्यं भवति मूल्यानि । सामूहिकनियतवादः सामाजिकचयनसिद्धान्ते विश्लेषणस्य महत्त्वपूर्णः क्षेत्रः अस्ति यत्र धार्मिकपरम्पराः, सामाजिकरूढयः, संस्कृतिः, व्यवहाराः च सामाजिकचयनस्य योगदानं ददति समाजस्य सदस्यानां व्यक्तिगतसामाजिकप्राथमिकतानां आधारेण समाजेन कृतानां सामूहिकनिर्णयानां चयनं करोति । सामाजिकपरिचयसिद्धान्तस्य प्रस्तावकः केनेथ् एरो महोदयः आसीत् । तस्य पुस्तकस्य नाम Social Norms and Individual Values (1951) इति, यस्मिन् एरो इत्यस्य तर्कः अस्ति यत् सामाजिकमान्यताः समाजस्य कृते अनिवार्यनियमाः (शर्ताः) सन्ति ।

सामाजिकप्राथमिकतानां निर्माणम्-सामाजिकपरिचयसिद्धान्तः सामाजिकप्राथमिकतानां निर्धारणं करोति । सामाजिकचयनसिद्धान्तः सामाजिकप्राथमिकतानां निर्धारणाय तान् सामाजिकान् प्रतिमानानाम् अथवा मानकानां चयनं कृत्वा व्यक्तिगतप्राथमिकतानां सामाजिकप्राथमिकतासु परिवर्तयति।'' सामाजिकप्राथमिकता समाजेन, संस्कृतया, इत्यादयः निर्धारिताः भवन्ति।

1 – समाजः – **समाजस्य अर्थः परिभाषा च** - वयं सर्वे समाजे जीवामः। समाजं विना अस्माकं जीवनं सम्भवं नास्ति। अत एव बहुधा उच्यते "यत्र जीवनं तत्र समाजः" इति । वस्तुतः व्यक्तिः परस्परं संवादं करोति । एतेषां माध्यमेन एव समूहाः, समाजाः च निर्मीयन्ते । समाजशास्त्रं वयं समाजस्य विज्ञानं वदामः। समाजस्य विशिष्टार्थं विना वयं अस्य विषयस्य अध्ययने अग्रे गन्तुं न शक्नुमः। अतः सर्वप्रथमं समाजशब्दस्य अवगमनम् आवश्यकम् । नित्यवार्तालापेषु वयं प्रायः समाजशब्दस्य प्रयोगं कुर्मः। सामान्यभाषायां समाजशब्दः व्यक्तिसमूहस्य समूहस्य वा कृते प्रयुक्तः भवति । यथा हिन्दूसमाजः, प्रार्थनासमाजः, आर्यसमाजः, ब्रह्मसमाजः, शिक्षकसमाजः, छात्रसमाजः, महिलासमाजः इत्यादयः पदानां प्रयोगः नित्यं भवति । एतेषु शब्देषु वयं समाजशब्दस्य सामान्यार्थे प्रयुञ्ज्महे अर्थात् यदा वयं 'शिक्षकसमाज' इति वदामः तदा अस्माकं मनसि शिक्षकसमूहः भवति। समाजस्य निर्माणं यथा भवति । वेदे सामाजिकचेतना अस्ति। यत्र सामाजिकसङ्गठनस्य विषये सूचना अस्ति। ऋग्वेद –

सङ्गच्छध्वम् संवदध्वम्, संवो मनांसि जानताम् ।

देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम्।

समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि।। (ऋग्वेद,दशममण्डल)

2- संस्कृतिः - 'सं' उपसर्गे 'क्तिन्' इति प्रत्ययः योजयित्वा 'कृ' (डुक्रिन्) मूलात् 'संस्कृति' शब्दः निष्पन्नः । अतः संस्कृतिस्य शाब्दिकार्थः अस्ति – सुप्रकारेण कृतं कार्यम्। सामान्यतया समाजे निवसतां सभ्यजनानाम् साहित्यिक-सामाजिक-राजनैतिक-आर्थिक-नैतिक-आध्यात्मिक-कला-विचाराः, क्रियाकलापाः च सर्वे संस्कृति-अन्तर्गतं गण्यन्ते । संस्कृतिः व्यक्तिपरकः न अपितु अनेकेषां व्यक्तिनां बौद्धिकप्रयत्नः । अतः संस्कृतिः कस्यचित् देशस्य नागरिकैः शताब्दशः कृतस्य कार्यस्य परिणामः भवति । कस्यचित् देशस्य, जाति-समाजस्य विशिष्टपुरुषैः स्थापिताः विचाराः, कर्माणि, वचनं, आचरणं, व्यवहारः, परम्पराः च तस्य देशस्य, जाति-आदि-संस्कृतेः निर्माणं कुर्वन्ति । सुदूरक्षेत्रेषु संस्कृतिस्य मूलतत्त्वानि समानानि सन्ति, परन्तु कालस्थानभेदात् संस्कृतिभेदाः अपि उत्पद्यन्ते । प्रसिद्धः समाजशास्त्री रोबर्ट् वेयरस्टेड् वदति – 'एकं व्यक्तिं अन्येभ्यः सर्वेभ्यः व्यक्तिभ्यः, एकं समूहं अन्येभ्यः सर्वेभ्यः समूहेभ्यः, एकं समाजं अन्येभ्यः समाजेभ्यः च पृथक् करोति इति संस्कृतिः एव।' वस्तुतः संस्कृतिः मानवजीवनस्य तेषां सर्वेषां तत्त्वानां समग्रतायाः नाम अस्ति, ये धर्मात्, दर्शनात् च उत्पन्नाः, कला, कौशलं, समाजः, व्यवहारः च इति पराकाष्ठां प्राप्नुवन्ति

संस्कृतिपरिभाषा - समाजशास्त्रज्ञाः, दार्शनिकाः, राजनेतारः, कविः, शिक्षाविदः संस्कृतेः अनेकाः परिभाषाः दत्तवन्तः। एतेषु काश्चन महत्त्वपूर्णाः परिभाषाः प्रस्तुताः-

रामधारीसिंहदिनकरः - संस्कृति एकः गुणः अस्ति यः अस्माकं जीवने प्रचलितः अस्ति। तत्र आध्यात्मिकः गुणः अस्ति यः मनुष्यस्वभावे यथा पुष्पेषु गन्धः भवति, क्षीरे घृतं च वर्तते। तस्य सृष्टिः एकदिनद्वये वा न भवति, कालान्तरे भवति।

श्री चक्रवर्ती राजगोपालाचार्यः - कस्यापि जाति-राष्ट्रस्य शिक्षितपुरुषेषु यत् विचार-वाक्-कर्म-रूपं प्रचलति तत् संस्कृतिः इति कथ्यते ।

वर्तमानसामाजिकप्राथमिकता -

1 - सामाजिकैकता – वर्तमानकालस्य बृहत्तमा आवश्यकता समाजे सामाजिकैकतायाः भावः सृज्यते यत् भारतीयज्ञानेन एव सम्भवति – 1.

ॐ सह नाववतु सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै।

तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च।।

2- विश्वकल्याणस्य इच्छा - भारतीयसंस्कृतिः संयुक्तपरिवारव्यवस्थायाः पक्षे एव अभवत् । कुटुम्बशब्दस्य संकीर्णार्थः तस्मिन् न गृहीतः, अपितु 'वसुधैव कुटुम्बकम्' इति दृढप्रत्ययेन प्रतिष्ठा प्राप्ता। न केवलं मनुष्याणाम् अपितु पशूनां पक्षिणां च कल्याणम् इष्टम् आसीत्, एतस्याः इच्छायाः व्यवहारे स्थापयितुं अतिथयिज्ञस्य, पशुयज्ञस्य च कल्पना कृता 'स्वयं जीवतु परे जीवन्तु' इति नारा ऋषिभिः एवं प्रकारेण कल्पितः –

न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्ग न पुनर्भवम्।

कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्त्तिनाशनम् ।।

सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।

सर्वः कामानवाजोतु सर्वः सर्वत्र नन्दतु ।।

3- समन्वयभावना - अस्माकं देशे अनेके सम्प्रदायाः, अनेकाः भाषाः, अनेकाः देवाः, अनेकानि दर्शनानि च प्रचारिताः सन्ति । साहित्ये कलायां च भेदः अस्ति। परन्तु भारतीयचिन्तकाः विविधतायां एकतायाः वकालतम् अकरोत् । अत एव बहुषु क्षेत्रेषु विद्वांसान्तरभेदेऽपि अन्ते सहमतिः अभवत् । यथा जैनानां स्याद्वद् समन्वयस्य सूचकः । बुद्धः भगवान् विष्णुः अवतारः इति मन्यते स्म

बुद्धं भगवतः विष्णुवताररूपेण स्थापयित्वा वैष्णवधर्मस्य बौद्धधर्मस्य च मध्ये सामञ्जस्यं स्थापितं अस्ति। 'सर्वदेवनामस्करः केशवं प्रति गच्छती' इति सुभाषितं वचनं त्रयस्त्रिंशत् कोटिदेवेषु केवलं परब्रह्ममेव घोषयति। संतकविः तुलसीदासः शिवस्य रामस्य उपासकः, रामस्य च शिवस्य उपासकः इति वर्णयित्वा शैववैष्णवयोः विवादं शान्तं कृतवान् अस्ति । संस्कृतभाषां आदिवासीभाषामाता इति वदन् अपि अस्य समन्वयवादस्य पुष्टिः भवति । दर्शनशास्त्रे, साहित्ये, कला इत्यादिषु नानात्वम् अस्ति चेदपि तेषु भारतीयत्वं द्रष्टुं नानात्वे एकतां दर्शनम् एव । निम्नलिखित श्लोकः अपि भारतस्य समन्वयवादस्य प्रबलः समर्थकः अस्ति –

यं शैवा समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो।

बौद्धाः बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्तेति नैयायिकाः।

अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः।

सोऽयं नो विदधातु वाञ्छितफलं त्रैलोक्य नाथो हरिः ।।

एतत् एव न, पश्चात् भारतीयसंस्कृत्या अपि विदेशीयधर्मदर्शनानि आत्मसातानि अभवन्, फलतः महात्मा गान्धी प्रियः अभवत् ।

4 - त्यागभावना - भारतीयजीवनं यज्ञभावेन नियन्त्रितम् अस्ति, अतः प्राप्तं यज्ञेन सह सेवनं कर्तव्यं, कस्यचित् धनस्य लोभं न कर्तव्यम् –

ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत्।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः, मा गृधः कस्यस्विद् धनम् ।। ईशावास्योपनिषद्

वस्तुतः भारतस्य अध्यात्मत्वं, मोक्षस्य च सिद्धान्तः अस्याः त्यागभावनायाः आधारेण भवति । ब्रह्माचार्यः, गृहस्था, वानप्रस्थः, संन्यासः च – एते चत्वारः आश्रमाः वैराग्यजीवनं विहितं कुर्वन्ति। फलतः मोक्षप्राप्तेः अवसरे लौकिकभोगानां त्यागस्य कष्टं न भवति । यतः तस्य संन्यासस्य अभ्यासः पूर्वमेव अस्ति। महाकवेः कालिदासस्य निम्नलिखित कथनम् – 'यथाकामर्चितार्थिनम्' तथा 'त्यागाय सम्भृतार्थनम्'। यदा रघुवंशीराजाः स्वयज्ञेन भारतस्य जनान् प्रेरयन्ति तदा महाकविः भर्तृहरिः कथयति – 'दानेन् पाणीर्ण तु कङ्कणेन्।' यज्ञस्य भावनायाः महत्त्वं च घोषयति। राजा हरिशचन्द्रस्य, राजा शिवस्य, दधिचिस्य, अङ्गराजकर्णस्य च यज्ञकथाः अद्यापि भारतीयानां प्रभावं कुर्वन्ति । कालिदासस्य काव्यात्मकस्य रघुवंशस्य नायकः रघुः अपि विश्वजीतयज्ञे यत्किमपि अस्ति तत् सर्वं दानं कृत्वा मृत्तिकापात्रैः अपि कौतस्य स्वागतं कृत्वा यज्ञभोगस्य अद्वितीयं आदर्शं प्रस्तुतवान् आसीत् ।

5 - सद्वृत्तेः पालनम् - भारतीयसंस्कृतौ शास्त्रानुसारं सुव्यवहारः अनिवार्यः । 'सत्यं वद, धर्मं चार' इत्यादीनि उपनिषद् वाक्यानि केवलं सद्वृत्रेः अनुसरणार्थम् उपदेशं कुर्वन्ति। श्रीनरहरीनाथशास्त्री इत्यनेन सद्वृत्तिः श्रेष्ठः धर्मः मोक्षकारणं च वर्णितम् अस्ति –

'आचारः सर्वधर्माणां मूर्धानमधिरोहति ।

यथा दध्नः समुद्धृतं नवनीतं न मज्जति ।।

सदाचाराद् यशो लोके सदाचारान्मुखं दिवि।

सदाचाराद् भवेन्मोक्षः सदाचारो हि कामधुक् ।।

सदाचारमयीं नावं समारुह्य सुवुद्धयः ।

पारं याता भवाम्भोधेर्भूयो भीतिं न भेजिरे ।।

6 - अहिंसा - भारतीयसंस्कृतिः मनुष्यान् अन्यमनुष्यान् अमानवान् च प्रति करुणाम् उपदिशति । तदनुसारं विचारैः, वचनं, कर्मणा च कस्यचित् दुःखं न जनयितुं अहिंसा एव । यद्यपि वैदिकधर्मसमर्थकाः 'वैदिकहिंसाहिंसा न भवति' इति स्वापराधं न स्वीकृतवन्तः । परन्तु पश्चात् गोः राष्ट्रपशुः इति मत्वा तस्याः वधः निषिद्धम् अभवत् । महाकविः कालिदासः मृगयाकामेन तपोवनं प्राप्तं दुष्यन्तं मृगवधं निवारितवान् – 'हे राजन्! आश्रमृगोयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः।' जीवेषु च स्वस्य करुणां प्रकटितवान्। भगवतः बुद्धस्य करुणा महावीरस्य नियमानाम् अनुसरणं च अहिंसायाः उत्तमाः रूपाः सन्ति। महात्मा गान्धी अहिंसाव्रतद्वारा हिंसकं ब्रिटिशसर्वकारं भारतात् निर्गन्तुं बाध्यं कृतवान् । अधुना सिंहवधः अपि निषिद्धः अस्ति तथा च एषा स्थितिः भारतीयसंस्कृतेः पशुकल्याणस्य भावनायाः प्रतीकः अस्ति । तथा च 'अहिंसा परमो धर्मः' इत्यस्य मूलमन्त्रस्य प्रतीकः अस्ति। एतानि सामाजिकानि मानदण्डानि इति उच्यन्ते। सामाजिकमान्यतासु परम्पराः, संस्काराः, धर्मः, नियमाः इत्यादयः सन्ति । ।

निष्कर्षः – प्राचीनकालस्य वर्ण-व्यवस्था सामाजिकसङ्घटनस्य आधारः आसीत् । प्राचीनभारतीयसमाजस्य निर्माणं मानवजीवनस्य चतुर्णां प्रमुखानाम् आवश्यकतानां पूर्तये अभवत् – अस्मिन् शोधपत्रे समाजः, संस्कृतिः, च वर्तमानसामाजिकप्राथमिकतानां अन्तर्गतं स्थापिताः सन्ति । वर्तमानसामाजिकप्राथमिकताः एतत् दृष्ट्वा वक्तुं शक्यते यत् समाजस्य विकासाय कल्याणाय च प्राचीनसामाजिकव्यवस्थानाम् आवश्यकता वर्तते । प्राचीनभारतीयसंस्कृतिः, आश्रमव्यवस्था, वर्ण-व्यवस्था, विधिः, सर्वेषाम् आवश्यकता वर्तते । येन सर्वतोमुखी समाजस्य विकासः भवितुम् अर्हति। समाजस्य विकासेन सह राष्ट्रस्य विकासः अपि भवितुम् अर्हति । एतेषां व्यवस्थानाम् आधारेण भारतं प्राचीनकाले ज्ञान-धर्म-धर्म-केन्द्रम् आसीत्, पुनः सः भवितुम् अर्हति ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची –

1 . डॉ कृष्ण कुमार, प्राचीन भारतीय शिक्षा पद्धति, प्रथम संस्करण 1999, श्री सरस्वती सदन ए-1/32, सफदरजंग इन्कलेव नई दिल्ली।

2 . किरण टंडन, भारतीय संस्कृति, द्वितीय संस्करण 2005, ईस्टर्न बुक लिंकर्स दिल्ली।

3 . चान्दकिरण सलूज,शिक्षा भारतीय परिपेक्ष्य, प्रथम संस्करण 2023, संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम् दिल्ली

4 . मिश्र, डॉक्टर लोकमान्य, भारतीय पुरातनी शिक्षा, प्रथम संस्करण 2011, मृगाक्षी प्रकाशन 5/113 विराम खण्ड गोमती नगर लखनऊ उत्तर प्रदेश।

5 . सिंह, अरुण कुमार, समाज मनोविज्ञान की रूपरेखा,2017 मोतीलाल बनासीदास,41 यू.ए. बंग्लो रोड, जवाहर नगर, दिल्ली 110007

6 . सिंह, डा. आर. एन., आधुनिक सामाजिक मनोविज्ञान, 2000 विनोदपुस्तक मन्दिर आगरा।

7 . सिंह, डा. आर. एन., आधुनिक सामाजिक मनोविज्ञान, 2010, अग्रवाल पब्लिकेशन्स आगरा।

8 . त्रिपाठी, लाल बचन, आधुनिक सामाजिक मनोविज्ञान, 2010, एच. पी. भार्गव बुक हाउस, कचेहरी घाट आगरा।

9 . डॉ. मुहम्मद सुलेमान, उच्चतर समाज मनोविज्ञान, 2009, मोतीलाल बनारसीदाल दिल्ली।

10 . शर्मा डॉ. राजेन्द्र कुमार, शर्मा डॉ. रचना समाज मनोविज्ञान, प्रथम संस्करण 1998 एटलांटिक पब्लिशर्स एण्ड डस्ट्रीब्यूर्स दरियागंज दिल्ली।

11. सिंह रतन सामाजिक मनोविज्ञान प्रथम संस्करण 2009 ओमेगा पब्लिकेशंस नई दिल्ली।